

Andri KSENOFONTOV

OBIUGRILASTE KULTUSEEHITISED

Obiugrilased — handid ja mansid — elavad Obi jõe kesk- ja alamjooksul. Juba kauges minevikus on handid ja mansid omavahel tihedalt suhelnud. Neil on ühine elulaad, lähedased on nende mõttemaailm ja keel. Sellest tuleneb hantide ja manside suur etniline sarnasus. Praktiliselt ühesugused on Obi alamjooksul elavate hantide ja manside¹ hingedekultus ja sellega seotud surnute matmise kombestik. Erinevusi on ainult nüanssides. Artikli autor ei ole isiklikult hantidega tutvunud, see-eest on ta kasutanud 1979. aasta handi ekspeditsiooni materjale. Küll aga on autor käinud Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi 1983. aasta õppekspeditsiooniga mansi külades Sosvas ja Lombovožis. Praegune artikkel on lühivariant 1985. aastal üleliidulisel üliõpilastööde konkursil auhinnatud tööst, mis sisaldab Lombovoži kalmistu põhjaliku inventariseeringu kartoteegi ja kolme tabelina. Kartoteegis on 363 haua ja 29 muu kalmistul esineva objekti kirjeldus. Tabelites on süstematiseeritud kartoteegi andmed, mis puudutavad Lombovoži kalmistule jäetud esemeid, seal leiduvate haudade ja pinkide tüpoloogiat ning haudehitiste morfoloogiat. Käesolevas mainitud objektide numeratsioon vastab joonise 1 numeratsioonile.

Manside ettekujutused hingest

Kui enamiku maailma rahvaste uskumuse kohaselt on naistel kaks ja meestel kolm hinge, siis obiugrilastel on naistel ja emastel loomadel neli, meestel ja isastel loomadel viis hinge. Entsüklopeedias «Maailma rahvaste müüdid» pakutakse hantide ja manside puhul isegi välja võimalus, et naistel on kuus ja meestel seitse hinge.² Inimese hingede arvu probleem kerkib esile kalmistu uurimisel. Millise hinge võrra mehed rikkamad on, pole teada. Etnograafid on praegu seisukohal, et meestel on rohkem üks ümbersünni hing, mis on samal ajal ka jõudu andev. Ülejäänud neli hinge on: hing-vari, mööda jõe allavoolu minev hing, tedrekujuline hing ja reinkarneeruv hing. Viimast on meestel ühe võrra rohkem kui naistel.³

Mööda jõe allavoolu minev hing rändab ainukesena ühest maailmast teise. Obiugrilased, nagu teisedki soome-ugri rahvad, jaotavad maailma vertikaalses plaanis kolme ossa: kõige kõrgemal on taevas, mille keskel on Põhjanaan. Seal valitseb ülemjumal Numi-Toorum. Keskmisses maailmas valitsevad Maa-ema ja Toorumi seitse poega. Selles maailmas elavad kõik inimesed. Keskmisest maailmast viib luuk allmaailma, kus valitseb Toorum vastandina tema kuri vend Kul-otõr.⁴ Pärast inimese surma rändab mööda jõe allavoolu minev hing allmaailma, kus elab niisama kaua, kui elas maa peal.⁵ Hinge peafunktsioon on lahkuda inimesest une ajal. Siis viibib hing metsas metsise või nahkhiire tiibadega olendina. Handid ja

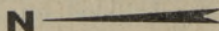
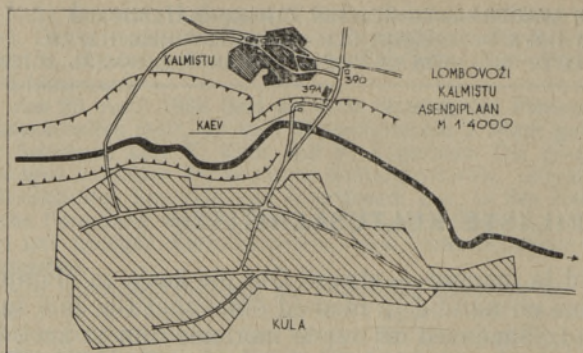
¹ Nende juures käisid 1979. ja 1983. aastal etnograafilisel ekspeditsioonil Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi üliõpilased dotsent Kaljo Põllu juhendusel.

² Финно-угорская мифология. Обско-угорская мифология. — Rmt.: Мифы народов мира, 2. М., 1982.

³ Чернецов В. Н. Представление о душе у обских угров. — Rmt.: Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. М., 1959, 117—142.

⁴ Финно-угорская мифология. Обско-угорская мифология.

⁵ Чернецов В. Н. Представление о душе у обских угров, 134.

mansid kardavad, et nende hing võib une ajal ära minna ja mitte tagasi tulla. See tähendaks aga surma. Et seda vältida, annavad nad hingele kaaslaste, kes hinge alati tagasi meelitab ega lase enda juurest lahkuda. Kaaslasteks on kas linnu tätoveering nahal või metslinnukujuline ehe.⁶ Kui inimene sureb, läheb hing allilma läbi luugi, mis asub põhjakaares kuskil mere lähedal. Sinna läheb hing kas linnu või inimese kujul. Inimesena sõidab ta allilma suvel paadiga ja talvel reega. Seepärast maetakse surnu paadist tehtud kirstus.⁷ Ka Lombovoži kalmistul võis enam lagunenud haudades näha paadist valmistatud kirste. Viieteistkümne haa peale oli asetatud mõla (80, 121, 132, 147, 196, 202, 218, 284, 287, 305,

⁶ Чернецов В. Н. Представление о душе у обских угров, 128—129.

⁷ Samas, 132.

Joon. 1. Lombovoži kalmistu skeem. A. Ksenofontovi joonistus 1987.

331, 333, 339, 348, 358). Kaheksale hauale oli pandud regi (132, 197, 202, 251, 280, 285, 329, 348), viiele hauale kelk (142, 200, 255, 321, 355). Kolmel hauld olid suusad (80, 132, 182), hauld 284 suusatoorikud. Imikud maetakse hällis. Nende allmaatee on eriti vaevarikas, sest minema peab jalgsi, lohistades enda järel hälli, milles võib vahel puhata.⁸ Kõigis lagunenud lastehaudades oli näha kasetohust häll või selle jäänused. Mida vähem inimene saab nautida elu maa peal, seda ebasoodsamasse olukorda satub hing pärast surma ning seda kadedam ja tigemad on ta elavate peale. Seepärast on laste hinged kõige ohtlikumad. Ohtlikud on ka šamaa-

⁸ Samas.

nide, õnnetusjuhtumite läbi surmasaanute ja lähedaste inimeste hinged.⁹ Ka teised hinged, välja arvatud reinkarneeruv hing, on kardetavad seetõttu, et nad on võimelised röövima või endaga kaasa meelitama elavate inimeste hingi.¹⁰

Ülejäänud kolm hinge ei lahku keskmisest maailmast.

Kõige materiaalsem on hing-vari. See hing on kõikidel asjadel, mis heidavad varju. Varjuna on see hing ka kõigile nähtav.¹¹ Pärast surma jääb ta hauda elama. Sageli samastub obiugrilaste laip maetava hingega. Eriti algul, kui vanad harjumused veel veres, tunneb ta puudust mugavustest. Ta tunneb isegi külma, nälga ja võib purjugi jääda. Joobnud hing muutub vahel inimeste suhtes eriti agressiivseks.¹² Elavad tulevad püüdlilikult hingede nõrkustele vastu. Peiete ajal ei hoita alkoholi kokku. Isu joovad täis niihästi surnud kui ka peielised. Seetõttu vedeleb manside kalmistul väga palju viina- ja veinipudeleid. Haua 343 juures olid pudelid korrektselt tagumise räästa alla riita laotud. Kaheteistkümne haua juurde oli peiete ajal jäetud paberosse ja sigarette (200, 217, 282, 288, 290, 295, 296, 317, 318, 319, 332, 358). Ühele hingele oli toodud mahorkat (296). Surnule pannakse hauda kaasa piip, tubakakott, suitsupits, tubakat (paberosse) ja tikke.¹³

Kalmistul kehtivad ranged sugulussidemed. Kõik perekonnaliikmed maetakse lähestikku. Kui matmispaik tuleb ruumpuuduse tõttu uude kohta viia, korraldatakse isegi sümboolsed übermatmised, et ühesama suguvõsa liikmed eraldi ei jääks.¹⁴ Nagu räägib Lombovoži vanim mees Stepan Albin, ei käi keegi enam mahajäetud matmispaikades ja sinna enam ei maeta.

Hingedekultuse aluseks kalmistul on ühelt poolt hirm lahkunute viha ja kurjuse ees, teiselt poolt armastus oma sugulaste vastu. Ent seda sidet ei tohi vaadelda ühepoolsena, sest samasugustel alustel toimub ka elavate kultus hingede juures. Inimesed ja hinged moodustavad keskmises maailmas kaks poolust, mis on vastandlikud selles mõttes, et kumbki, ei hing ega inimene, ei tunneta teise olemasolu. Elu on aga mõlemas pooluses ühesugune. Kui hing võib saada ohtlikuks inimesele, siis osade obiugrilaste arvates ainult inimese kerge puudutus tapab hinge. Seepärast on hingedel nagu inimestelgi šamaanid, kes oma abiväega peletavad inimesi hingede eluasemete juurest eemale. Kalmistu eraldatakse külast niihästi elavate kui ka surnute huvides. V. Tšernetsov kiinitab, et usk pilgutagusesse (mansi keeles *samsaj*) tugineb argikogemusele. Handid ja mansid teavad, et loomad on sisikond, kuigi seda ei ole näha. Püstkoja joonistamisel alustavad nad väljastpoolt nähtamatust karkassist, mis on kasetohuga kinni kaetud.¹⁵ Ka Lombovožis joonistas üks naine meile oma maja. Ta lisas samal pildil külgvaatele ka mõlemad otsvaated, kuigi näha on ainult üks otsvaade. Teise otsvaate olemasolu ta lihtsalt teadis. Võrdleksin obiugrilaste maailmapilti traditsioonilise ornamendi meandriga. Tähelepanelikul vaatlemisel nähtub, et tegemist on kahe võrdse mustri, heledama ja tumedama omavahelise põiminguga. See sarnaneb geštaltpildiga, kus on näha kord heledat, kord täpselt samasugust tumedat kujundit.

⁹ Чернецов В. Н. Представление о душе у обских угров, 124, 132.

¹⁰ Samas, 117—142.

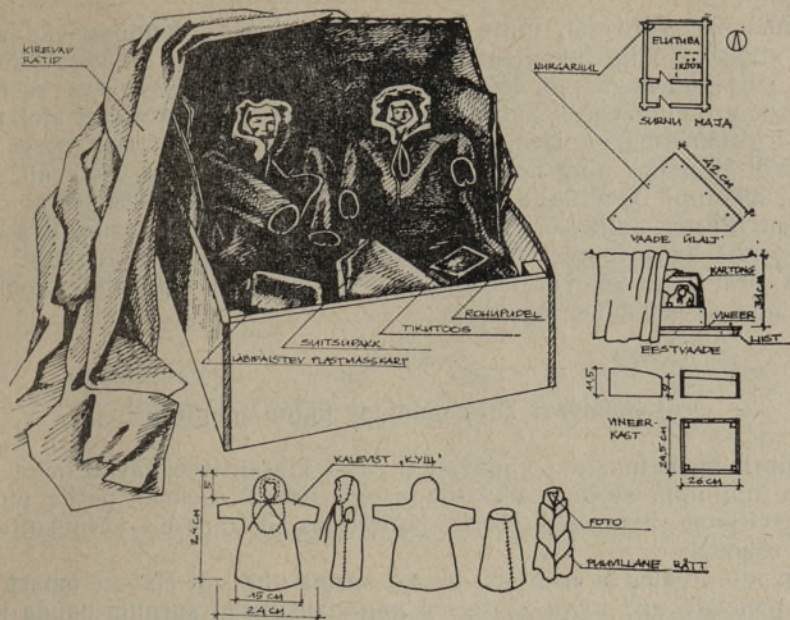
¹¹ Samas, 118.

¹² Samas, 118—120.

¹³ Соколова З. П. Ханты и манси. Похоронная обрядность. — Rmt.: Семейная обрядность народов Сибири. М., 1980, 132.

¹⁴ Чернецов В. Н. Представление о душе у обских угров, 122.

¹⁵ Samas, 121—122.

Joon. 2. Surnu hinge nukud ja nende asukoht elamus. Kujutatud on paadiõnnetusel hukkunud isa ja poega, kes on maetud hauas 357 (kahe inimese koos matmine on erandlik). A. Ksenofontovi joonistus 1987.

Hing-varju teine surm saabub siis, kui säilmed saavad täiesti põrmuks. Pole enam seda, mis heidaks varju. Siis muutub hing mardikaks. Mardika surmaga saabub kolmas, lõplik surm.¹⁶

Kolmas hing esineb tedre kujul. Ta elab metsas, omaniku juurde tuleb une ajaks.¹⁷ Kui sureb inimene, sureb ka teder-hing. Ta jääb veel mõnda aega elama surnu riietesse, mis seotakse metsas pambuna puu otsa. Sealt kannavad hinge minema vihm ja tuul.¹⁸ V. Tšernetsov kirjutab, et mansid panevad surnule hauda kaasa ainult paremad rõivad. Ülejäänud rõivad seotakse pampu ja riputatakse külast eemal puu otsa. Sellest saabki tõenäoliselt surnu kolmanda, välise hinge viimane asupaik.¹⁹ Selliseid riidepampe oli Lombovoži kalmistul ühe kuuse otsas (389), surnuaia lähedal kahe kase otsas (370, 371) ja kaks pampu ühe kuuse otsas (390).

Neljandaks on reinkarneeruv, või kui täpselt mansi keelest tõlkida *klammerduv* hing, mis meestel dubleerub. See on ka nime kandev hing. Ta annab jõudu ja mehisust. Hantide ja manside uskumuste kohaselt asub reinkarneeruv hing peas või juustes. Pärast surma läheb ta üle spetsiaalselt valmistatavasse surnu hinge nukusse (mansi k. *itõr-ma*), mida kasti panduna hoitakse elamu pühas nurgas riulil (joon. 2). Surnud mansi hinge nuku kultus lõpeb nelja või viie aasta pärast, vastavalt surnu soole. Siis sünnib hing ümber vastsündinud lapses ja kaob põhjus teenida nukku.²⁰ Et hauas elava surnu kultus kestab samuti neli või viis aastat, siis on alust arvata, et ka seal asub reinkarneeruv hing. Sel juhul ei piisa neljast või viiest hingest, et seletada manside kogu surnukultusega seotud kombestikku.²¹ Nagu eelnevalt näidatud, esineb teooria, mille kohaselt omistavad mansid naistele kuus ja meestele seitse hinge.

¹⁶ Samas, 125.

¹⁷ Samas, 134.

¹⁸ Samas, 136—137.

¹⁹ Samas, 145.

²⁰ Samas, 137—142.

²¹ Samas, 114—117.

Lombovoži mansidel, mitte kõigil obiugrilastel, domineerivad arvud neli ja viis kogu hingedekultuse ajal.²² Küla vanim mees Stepan Albin rääkis, et kui inimene sureb, leinatakse teda neli või viis päeva vastavalt surnu soole. Leina vältel käiakse haul peietel, peietest vabal ajal tegeldakse argitoimetustega. Seejärel on kohustuslik pidada haua juures peiesid 40 või 50 päeva ning neli või viis kuud pärast surma vastavalt surnu soole. Ülejäänud ajal nelja või viie aasta jooksul käiakse haul millal tahetakse. Pärast nelja või viie aasta möödumist (ja reinkarneeruva hinge ümbersündi) haua juures enam ei käida. Manside hauad on täiesti hooldamata, sest nelja või viie aasta kestel ei vaja tugev puuehitis hooldust, hiljem aga ei ole mõtet hooldada.

Lombovoži küla manside kalmistukultuur

Üldiselt on kalmistule viidavad esemed klassifitseeritavad nelja ossa: surnule kuulunud esemed, ohverdamisega seotud esemed, peiete pidamiseks tarvilikud ja peietest järele jäänud asjad, otseselt surnukultusega seotud esemed.

Manside arvates ei erine elu pärast surma oluliselt elavate omast. See pärast panevad nad nagu ka teised paganausulised surnule hauda kaasa neile kuulunud esemed, et teises elus millestki puudus ei oleks. Pealegi on surnule kuulunud esemetel omadus meelitada enda juurde surnu hingi. Kõigi surnu asjade viimisega kalmistule kinnistatakse sinna potentsiaalselt ohtlikud hinged. Kõik asjad, mis mansid surnule kaasa panevad, lõhutakse või rikutakse. Metallnõudele lüüakse auk põhja, riidest lõigatakse tükk välja jne. Ühest küljest tuletavat rikutud esemed surnule meelde, et ta ei kuulu enam elavate maailma, teisest küljest püütakse asju tappa, vabastada asjade hing.²³ Surnule pannakse selga parimad rõivad, üldjuhul talvekomplekt. Hauda pannakse suusad, kirves, nuga, katel, riided, jalanõud, põhjapõdranahast ase, karbikesed, vanasti ka relv, naisele voo-rusevöö, käsitöökotike, lõikelaud ja muud. Hiljem on hakatud kaasa panema põhiliselt väiksemaid esemeid: suitsetamistarbeid, tasse, lusikaid, kulpe, taldrikuid ja kausse.²⁴ Surnule antakse hauda kaasa ka mänguasju. Paremate jahimeestega koos on maetud ka nende koer.²⁵ Reest, kelgust, paadist, mõlast ja hällist, mis pannakse mööda jõge allavoolu minevale hingele kaasa, et ta allilma jõuaks, oli juba juttu. Pikale teekonnale pannakse kaasa ka toitu ja küttepuid, et hing saaks endale rännupeatusel süüa keeta. Kirstu peale joonistatakse lind, kes juhatab mööda jõge allavoolu mineva hinge allilma.²⁶

Põhjapõtru, kellega surnu kalmistule transporditakse ja kes seejärel tapetakse, ei peeta ohvriks, vaid surnu omandiks. Eraldi tapetakse ohvri-loomi.²⁷ Nende jäänused moodustavad kalmistul leiduvate asjade teise rühma. Põhjapõtrade koljusid oli Lombovoži kalmistul kaheksas kohas (335, 363, 364, 365, 372, 377, 378, 387). Ühes kohas lebasid maas viis põhjapõdra sarve (366). Tõenäoliselt kuuluvad siia rühma ka puude külge seotud riideräbalad (374, 380, 382, 383). Riideräbalaid oli pandud ka haudade 292, 301 ja 335 juurde. Kui Lombovoži kalmistul tuli harva ette puu külge seotud riideräbalaid, siis handid seevastu seovad järjekindlalt *ura*-aitade ja *ura*-kohtades asuvate puude külge riideribasid. Ka handi küla Votožgorodi lähedal ohvrihiies kasvanud kuuse külge oli seotud riideriba-

²² Соколова З. П. Ханты и манси. Похоронная обрядность, 139, 142.

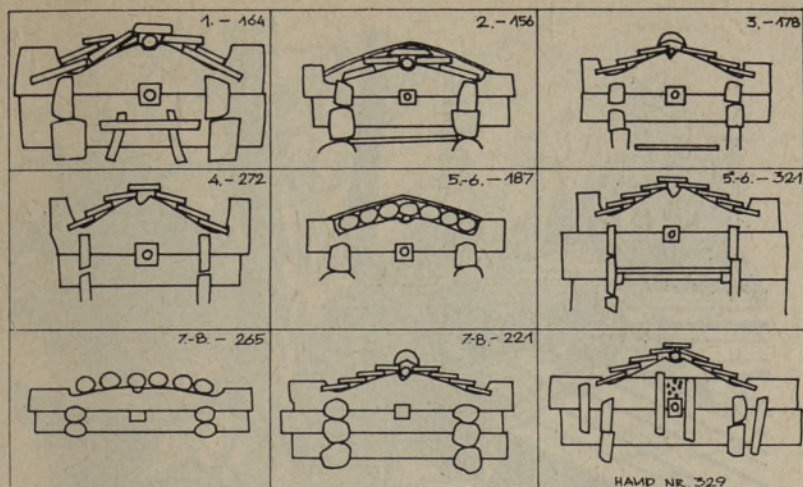
²³ Samas, 128, 132—133.

²⁴ Samas, 127, 132.

²⁵ Чернецов В. Н. Представление о душе у обских угров, 145, 146.

²⁶ Samas, 133, 144.

²⁷ Соколова З. П. Ханты и манси. Похоронная обрядность, 139.

Joon. 3. Hauatüüpe Lombovoži kalmistul. A. Ksenofontovi joonistus 1987.

sid, mille otstesse oli sõlmitud münte. Võib oletada, et kalmistule viidud riideribad ja -räbalad on samuti ohver hingele.²⁸

Kolmandasse, peietega seotud esemete rühma kuuluvad küttepuud, panged, teekannud, sööginõud, lusikad, lauad, pingid ja muud esemed, mida kasutatakse toidu valmistamiseks ja söömiseks. Lombovoži kalmistul oli haudadel 293 ja 338 purk soolaga. Stepan Albin kinnitas, et need olid sinna jäetud selleks, et peietel võtta oleks. Pakk teed haulal 347 oli arvatavasti samuti mõeldud peiete tarbeks. Kõik hauad, mille juurde on jäetud peieatribuutikat, on tõenäoliselt külastatavad. Kalmistu skeemil (joon. 1) on need tähistatud musta värviga. Kõige iseloomulikumad esemed Lombovoži, samuti ka Sosva kalmistul olid kruusid haua ees lauakesel ja tohutu hulk püdeleid haudade juures maas. Viinapudelite ja konservipurkide küllus kalmistul võib asjatundmatule vaatlejale jätta mulje, et kohalik rahvas üldse ei hoolitse oma surnuaia eest, vaid koguni risustab seda. Tegelikult kuulub viinajoomine just surnu mälestamise ja hingedekultuse rituaali juurde.

Lauake või pingike on funktsionaalselt nõutav, konkreetne lahendus on vaba. Lauake võib olla hauale külge ehitatud, aga võib seista ka eraldi. Lauake või pingike võidi kodunt kaasa tuua (joon. 3, haud 164). Kõige tavalisem oli haua ette mahapandud lauajupp (joon. 3, haud 178), kuid esines ka kohapeal kokkuklopsitud, tavalise laua- või pingisarnaseid konstruktsioone. Kokku võis eristada 16 lahtiste lauakeste ja pingikeste tüüpi.

Neljandasse, otseselt surnukultusega seotud esemete rühma tuleb eelkõige arvata surnumask. Väga olulise osa moodustavad esemed, mille abil takistatakse surnute tõusmist hauast ja sugulaste hingede järele tulekut. Sel eesmärgil pannakse surnu rõivastele südame kohale vasest rõngas või suhu kivi. Hauast tõusmist takistavad ka jalgadele asetatud kirves ja nuga. Hauda kinnistamise nimel on kirstu kaanele joonistatud päike ja kuu, et surnul ei oleks põhjust nende järele välja tulla.²⁹ Kui aga keegi soovis teist inimest tappa, siis piisas, kui asetada surnu hauda selle inimese juuksed, rõivatükk või lapse puhul nukk, mis pidi aitama surnul ohvri hinge enda juurde meelitada.³⁰

²⁸ Zolk, M. Hantide kultuseehitised. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1982, nr. 2, 159.

²⁹ Чернецов В. Н. Представление о душе у обских угров, 144.

³⁰ Samas, 124.

Joon. 4. Lombovoži kalmistu vaade. A. Ksenofontovi joonistus 1987.

Hauda pannakse ka labidas, millega kaevati auk.³¹ Kirst tehakse enamasti laudadest või paadist, millel on nina ja pära maha lõigatud. Selline kirst kaetakse otsest lauätükkidega. Lapsed maetakse hällides või korvides.³²

Kokku leidis Lombovoži kalmistul 50 nimetust esemeid.

Siiani hantide ja manside ehitisi kõige põhjalikumalt käsitlevas artiklis kirjutab Z. Sokolova, et materjali puudumise tõttu ei vaatle ta surnut kujutavate nukkude säilitamiseks mõeldud majakesi ega hauapealseid ehitisi.³³ Sammasaidakesi ehk *ura*-aidakesi, kus handid hoiavad õnnetusjuhtumite läbi hukkunute hingede nukke ehk *ura*-nukke, kirjeldab Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi lõpetanud arhitekt Maaja Zolk oma artiklis «Hantide kultuseehitised».³⁴ M. Zolk annab ka ühe hantide haudehitise kirjelduse. Väga põhjalikult käsitleb ta *ura*-aitasid, esitades lisaks tabeli iga sammasaida mõõtmetega. Haudehitisi vaatleb ta seejuures palju üldisemalt.

Siinkirjutajal puuduvad kahjuks andmed haudehitiste mõõtmete kohta, kuna ekspeditsioonil ei jätkunud aega kõigi haudade mõõtmiseks. Üldiselt võib öelda, et suuremate haudade pikkus kõigub 2–3 meetri vahel. Kõige väiksemad hauad on umbes meetripikkused. Haudade kõrgus on 0,5 meetri ümber. Surnud on maetud maapinnale või auku, mille sügavus on umbes 0,5 meetrit.

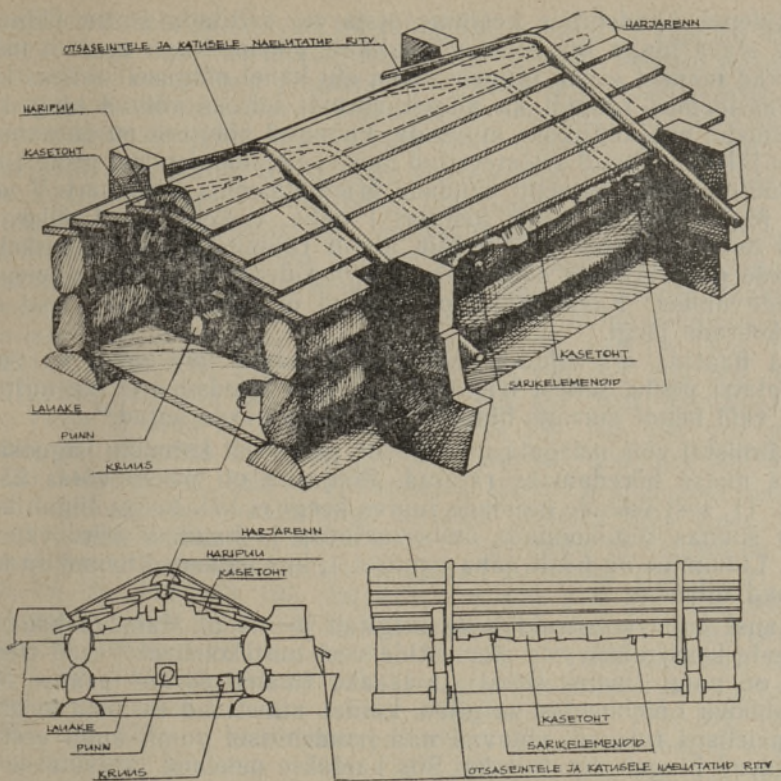
Mansid esindavad paganlikku kultuuri. Lombovoži küla ja teiste Põhja-Siberi rahvaste kalmistuid analüüsid tuleb ära unustada kristlikus kultuuris kujunenud arusaam surnuaiast ja tegevusest surnuaial. Pigem võib näha analoogiat paganlike antiiklinnade jaotuses poliseks ja nekropoliks, linnaks ja surnute linnaks. Manside juures vastavalt külaks ja surnute külaks. Oma ideelt on manside haudehitised majad, kus elavad surnute kõige materiaalsemad hinged — hing-varjud.

³¹ Соколова З. П. Ханты и манси. Похоронная обрядность, 136.

³² Samas, 130–131.

³³ Соколова З. П. Материалы по жилищам, хозяйственным и культовым постройкам обских угров. — Рмт.: Сибирский этнографический сборник. V. М., 1963, 226.

³⁴ Zolk, M. Hantide kultuseehitised, 156–161.

Joon. 5. Mansi haud. A. Ksenofontovi joonistus 1987.

Lombovoži küla paikneb umbes kilomeeter Ljapini jõest põhja pool jõkke voolava oja kaldal. Küla ja vastaskaldal asuv kalmistu asetsevad kõrgendikul. Oja voolab mööda nende vahelist orgu (joon. 1). Oru küla-poolne kallas on laugem ja rohtu kasvanud. Vastasnõlv on järsk ja liivane. Sealt algab kohe kalmistut ümbritsev seedri- ja kuusemets. Küla ja kalmistu on omavahel seotud kahe teega, üks lõunast, teine põhjast. Neist esimene on tähtsam, sest viib kaevu juurde, kust võetakse vett niihästi kodumajapidamise kui ka peiete tarbeks. Kalmistut läbivad lõunast põhja kaks laiemat rada. Neist läänepoolne kulgeb läbi nõo. Nõgu ümbritsevad haud laskuvad astangutena tee poole. Idapoolne rada, vastupidi, keskosas tõuseb. Nõo kõrguste vahe ei ole suur. Joonisel 4 on kujutatud kalmistut haudade 331 ja 332 vahelisest punktist vaatega lääne poole.

Nagu Lombovoži külamajad, nii ka kõik haud on ristpalkehitised või laudehitised samasuguse nurgaseotisega nagu ristpalkehitistel (joon. 5). Millal seda tüüpi haudehitised tekkisid, ei ole täpselt teada. Ilmselt ehitasid mansid varem teistsuguseid haudu, sest esimesed kirjalikud andmed ristpalkehitistest Lääne-Siberis pärinevad alles 17. sajandist.³⁵ Huvitav on siinjuures asjaolu, et kui elumajade katust kandvateks elementideks on roovid, mis ei luba majadel ületada teatud mõõtmeid (roovil on piiratud kandepikkus), siis haudehitise veetõkkmaterjali kannavad sarikelemendid ja haripuu. Seega on haudehitised elumajadest ehituskonstruksiooni arengu poolest sammu võrra ees.

Sedavõrd, kuidas surnukeha laguneb, kahaneb hauas elav hing-vari üha väiksemaks. Hing-vari sureb, kui laip on muutunud üleni põrmuks.³⁶

³⁵ Соколова З. П. Материалы по жилищно, хозяйственным и культовым постройкам обских угров, 232.

³⁶ Чернецов В. Н. Представление о душе у обских угров, 125, 126.

Siit tuleneb haudehitise peamine otstarve: säilitada surnu jäänused, et hauas elava hinge iga oleks võimalikult pikem. Nagu eespool märgitud, soovivad mansid surnu hingele pikka elu kahel põhjusel: esiteks kehtivad sugulussidemed rangelt ka pärast surma; teiseks võivad hinged teatud tingimustel eriti ohtlikuks muutuda. Esimesel põhjusel on ühesama sugukonna liikmete hauad orienteeritud ühise peiepidamisplatsi poole (joon. 1). On püütud leida süsteemi haudade orientatsioonis ilmakaarte³⁷ või lähimate jõgede suhtes. Nagu joonisel 1 näha, ei kehti see Lombovoži kalmistu haudade puhul (või kehtib ainult rühmiti). See-eest torkab silma haudade grupeerimine sõõridena, poolringidena ja ridadena peiepidamisplatside ümber. Kasutatavad peieplatsid on ära tuntavad seal asuvate lõkkekohtade järgi.

Ka hantide *ura*-kohtade sümboolsed hauad *ura*-aidad on suunatud lõkkeplatsi poole, sellest hoolimata, et neis haudades ei ole mitte sugulaste, vaid nende surnute hinged, kelle laipa ei ole leitud.³⁸

Kalmistul võis märgata uusi haudu peamiselt kalmistu kaguosas. Seal oli ka metsa hõredamaks raiutud. Põhjaosa oli paksu võssa kasvanud (joon. 1), sest vanade haudade juures keegi ei käi. Seega liigub kalmistu lõuna suunas sugukondade ümbermatmise ja haudade kiire vananemise tõttu. Liikumine on hästi näha joonisel 1, kus vanemad hauad on heledad, uuemad tumedad.

Mansi haa konstruktsiooni selgitab joonis 5. Manside haudehitistel on peale konstruktiivsete elementide veel mittekonstruktiivsed elemendid. Need on punn (mansi *katas*) ja lauake (mansi *pasan*) avause all. Zoja Sainahhova Lombovožist selgitas, kuidas nimetatud esemeid kasutatakse. Kui peielised tulevad, võtavad nad haudehitisel punni augu eest ära ja koputavad hingele tervituseks. Siis kaetakse peielaud ja asutakse sööma. Kauss söögiga ja kruus viinaga seatakse ka avause ette lauakesele. Kui hing on sealt juba söönud ja joonud, lõpetavad ülejäägi peielised. Lahkudes suletakse avaus uuesti punniga. Surnuaias oli lapsehaudu, millel puudus punniauk, samuti lauake. Võis arvata, et nende haudade juures peietel ei käida, seega laps on sündinud surnuna. Stepan Albin kinnitas oletuse õigsust. V. Tšernetsov kirjutab lastest, kes on surnult sündinud või surnud nii vara, et nendele ei ole jõutud korraldada hinge- ja nimemääramise kombetalitust. Nende puhul ei kehti tavalised matmisviisid. Neil ei ole suguvõsaga mingeid sidemeid, mistõttu nad ei saa pärast surma midagi head teha ja neist saavad õelad olevused, kes on ohtlikud kõigile elavatele. Nad mähitakse kasetohu või riidetüki sisse ja torgatakse kuskil kauges inimtühjas kohas puuõõnde. Suhu pannakse neile kivi, et nad välja ei tuleks.³⁹ Kui sünnituse ajal surid niihästi ema kui ka laps, siis maeti nad ühte hauda, et ema ise oma lapse järele valvaks.⁴⁰ Lombovoži kalmistul täheldatud surnult sündinud laste matmisviisist ei ole kirjanduses juttu. Arvatavasti on selline matmine suhteliselt noor nähtus. Kirjanduses esineb andmeid Ljapini (Sõgva) jõel elavate manside kombest ehitada rikka mansi haa kõrvale palkehitis, kuhu asetati surnu paremad riided, mis ei mahtunud surnuga ühte hauda. Need ehitised erinevad tavalistest haudadest.⁴¹ Lombovoži kalmistul selliseid ehitisi tõenäoliselt ei olnud.

Lauakesel seisavad vähemalt peiepidamise ajal viinakruus, vahel ka söögikauss, katuselaudade vahele on torgatud lusikaid. Räästa ja lauakese alla saab varuda küttepuid tee ja söögi keetmiseks.

Haudade ehituskvaliteet on üsna madal. Nurgatapid, mida mansid

³⁷ Соколова З. П. Ханты и манси. Похоронная обрядность, 137.

³⁸ Zolk, M. Hantide kultuseehitised, 158, 159.

³⁹ Чернецов В. Н. Представление о душе у обских угров, 145.

⁴⁰ Ромбандеева Е. М. Погребальный обряд сыгвинских манси. — Rmt.: Семейная обрядность народов Сибири. М., 1980, 238.

⁴¹ Samas, 234—235.

oma ehitiste juures kasutavad, on rohmakalt raiutud ja algelise konstruktiooniga. Nagu manside aitade, elumajade ja teiste ehitiste puhul, nii on osal haudadel otsaseinad jäigastatud vertikaalsete puutükkidega, mis on seinale külge naelutatud. Need võivad olla kinnitatud kahel pool avast või otsaseina otstes (joon. 3, haud 329; joon. 4, haud 350 ja 351).

Haudade külvaated on peaaegu eristamatud. Ehituskonstruktioonide morfoloogiline eripära avaldub kõige ilmekamalt otsvaates (joon. 5). Siin kirjeldatakse kaheksat hauatüüpi, millest igaühes on üle viie haua. Kõige enam levinud hauatüüp (joon. 3, haud 164) on laudadest katusega, seinad on tahutud palkidest, avaus otsaseinas on lõigatud korruga kahte palki, otsaseinte jäigastus puudub, lauake ei ole haua külge kinnitatud. Kokku oli kalmistul 36 seda tüüpi hauda (138, 160, 162, 164, 181, 182, 195, 214, 215, 224, 225, 226, 232, 255, 256, 278, 279, 288, 290, 291, 293, 301, 304, 307, 311, 312, 313, 315, 316, 323, 326, 334, 335, 345, 354, 360). Arvukuselt teises tüübis (joon. 3, haud 156) on 30 hauda (156, 159, 194, 197, 213, 216, 217, 218, 219, 234, 251, 252, 269, 289, 292, 294, 296, 297, 300, 303, 305, 319, 320, 331, 333, 344, 346, 347, 359, 361). Esimesest tüübist erineb teine ainult selle poolest, et lauake on hauale külge ehitatud. Kolmas tüüp (joon. 3, haud 178) on identne esimesega, ainult selle erinevusega, et katusel on kasutatud harjarenni. Kolmandat tüüpi esindavad 20 hauda (25, 27, 31, 44, 46, 52, 53, 98, 101, 116, 163, 165, 169, 171, 178, 179, 210, 273, 353, 362). Neljandal tüübil (joon. 3, haud 272), erinevalt esimesest, on seinad laudadest. Sellesse tüüpi kuulub 16 hauda (130, 147, 155, 177, 227, 235, 241, 258, 259, 272, 299, 308, 330, 340, 356, 391). Viiendas ja kuuendas (joon. 3, haud 321 ja 265) on mõlemas kaheksa hauda. Viiendal tüübil (94, 134, 135, 141, 157, 187, 238, 277) on katus ümarpalkidest. Muus osas langeb see kokku esimese tüübiga. Kuuenda tüüpi (137, 285, 287, 295, 318, 321, 338, 348) ainus erinevus neljandast on külgeehitatud lauake. Seitsmendas ja kaheksandas (joon. 3, haud 265 ja 221) on võrdsetl kuus hauda. Seitsmendal tüübil (23, 82, 88, 220, 231, 265) on niihästi katus kui ka seinad ümarpalkidest. Avaus otsaseinas on lõigatud ühe palgi ülaserava. Puuduvad otsaseinte jäigastus ja külgeehitatud lauake. Kaheksas tüüp (115, 172, 205, 221, 267, 283) on samasugune nagu kolmas, ainult seinad on ümarpalkidest.

Lisaks loetletutele esineb tüüpe, kus katuse- või seinamaterjalina on kasutatud pindlaudu või lõhestatud teibaid või kus otsaseina avaus on lõigatud ühe laua (või palgi) allserva või puudub üldse. Haudadel 106, 190, 253 ja 254 on katuseks kolmekordne lauakiht. Haudadel 28, 149, 191, 260, 281, 339, 341 ja 352 on kahekordne katus.

Kokku võis eristada 64 haudade morfoloogilist tüüpi.

Mitmeid tunnuseid ei ole morfoloogiliste tüüpide määramisel arvesse võetud. Näiteks haudadel 49, 241, 268, 283, 285, 307, 329, 356, 359 ja 362 on ülemine otsalaud (arvatavasti laiema laua puudumisel) valmistatud kahest kitsamast lauast (joon. 3, haud 329). Uuemaks nähtuseks on värvide kasutamine. Haud 295 oli ookerkollaseks, 357 ja 359 heleroheliseks ning 358 helesiniseks värvitud. Numbritega 286 ja 349 on märgitud kohad, kuhu on maetud nende surnute riided, kelle laipa ei ole leitud. Need kohad on tähistatud nelja maasse torgatud kasepuust teibaga, mis on omavahel ühendatud rõhtsate kasepuust lattidega.

Kalmistu skeemil (joon. 1) võib eristada niihästi lähestikku haudade rühmi kui ka geomeetrilisi kujundeid moodustavaid gruppe. Haudade morfoloogilisest analüüsist nähtub, et neis rühmades valitseb enam-vähem ühesugune hauatüüp. Näiteks haudade 163—173 puhul domineerib kombinatsioon: laudkatus harjarenniga, seinad tahutud palkidest, avaus otsaseinas, lõigatud korruga kahte palki. Haud 180—184 on eelmisega sarnast tüüpi, ainult katus on ilma harjarennita. Mõnes haudade rühmas puudub kindel kombinatsioon täielikult. Näiteks haudadel 105—113. Ka kal-

mistul liikudes jäi mulje, et rühmiti paiknevad hauad on omavahel sarnased ja erinevad kõrvalgruppides asuvatest haudadest.

Kalmistu arengu üks aspekte on haudade ehitustüübi unifitseerumine. Kõigil uuematel haudadel on laudkatus, suurte rühmade viisi on kõigil seinad kas palkidest või laudadest. See viitab perekondadevaheliste erinevuste kadumisele. Veekindlate katusematerjalidega on vastupidi. Kui varem kasutati ainult kasetohtu, siis praegu seda enam peaaegu ei tarvitata, sest vajaliku hulga kokkukorjamine metsast nõuab suurt tööd. Selle asemel kasutatakse ruberoidi, tõrvapappi, pergamiini, polüetüleeni, musta kilet (naftajuhtmete kattematerjal), lauavakstut, presenti, puldanit. Ühe haa katust kattis kummeeritud riided vihmakeep.

Haual 329 (joon. 3) on avause kohal näha tõrvatäppe. Täppe oli tehtud haudadele 36, 42, 98, 116, 121, 129, 132, 137, 142, 160, 166, 169, 175, 179, 224, 260, 269, 273, 305, 323, 325, 329, 342. Selleks otstarbeks oli tõenäoliselt vaiku hangitud jämeda okaspuu (392) tüvest, mille lõunapoolne külg oli suures osas sügavasti sisse kraabitud. Sellele nähtusele ei suutnud praeguse kirjutise autor põhjendust leida.

Võib öelda, et külamanside kalmistukultuur on täielikult säilitanud oma traditsioonilise ilme. Mingeid põhjalikke pöördeid ega väljasuremise märke manside kogu elulaadi taustal pole siin võimalik täheldada. Küll on aga ohustatud manside kultuuri eksistents tervikuna. Lombovoži noored, kes on õppinud kohalike keskuste internaatkoolides, ei mõista emakeelt. Küla on majanduslikus arengus maha jäänud ning inimesed lahkuvad. Ometi on eri kultuuride järjepidevus vajalik kogu maailmakultuuri dünaamika tagamiseks.

Maailma rahvaste suulise, ehitusliku ja muu loomingu jäädvustamine ning kombetalituste äraseletamine ei ole ainus etnograafiliste uuringute eesmärk. Tähtis on ka nende rahvaste tundmaõppimine, et mõista neid nende tegemistes, et üksikult üldisele liikude tunnetada kogu inimkultuuri, et mõista ka iseennast ja oma paljude toimingute unustusse vajunud tähendust. Kui palju inimesi oskab tänapäeval öelda, miks nad istuvad pärast kadunukese mahamatmist söökide-jookidega kaetud peielaua taha? Kust pärineb meie maailmavaade? Vastuse nendele küsimustele võib saada, kui õppida tundma rahvaid, kelle kultuuri praegune struktuur on meile juba läbikäidud ja unustatud etapp.

Esitatud P. Ariste

Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut

Toimetusse saabunud
11. XII 1987

Андрей КСЕНОФОНТОВ

КУЛЬТОВЫЕ СООРУЖЕНИЯ ОБСКИХ УГРОВ

Статья посвящена изучению культа мертвых у народа манси, их представлениям о душе, а также кладбищенской культуре (на примере Ломбовожского кладбища на реке Ляпин). Полевые наблюдения собраны автором во время учебной экспедиции Государственного художественного института Эстонской ССР в 1983 году в мансийские деревни Сосьва и Ломбовожь Березовского района. Объекты, описанные в статье, пронумерованы, что помогает найти их расположение на карте. Детально рассмотрена архитектура надгробных сооружений. На основе пяти общих морфологических признаков представлены восемь типов надмогильных сооружений с наибольшим числом могил. Выявлено, что со временем структура морфологических признаков меняется. Вместе с тем кладбище в целом переносится в другое место. Проанализирована планировка и культурная деятельность Ломбовожского кладбища, а также описаны другие формы культа мертвых у народа манси. Ломбовожское кладбище (лето 1983 года) зафиксировано как чистое и жизнеспособное явление языческой культуры на данном этапе развития.

Государственный художественный институт
Эстонской ССР

Поступила в редакцию
11/XII 1987

THE OB-UGRIC SACRAL ERECTIONS

The author has studied the cult of the deceased of the Voguls, their conception of the soul as well as their burial culture (on the example of the Lombovozh cemetery at the Lyapin River). The material was gathered by the author during the expedition of the ESSR State Art Institute students made to the Vogul villages of Sosva and Lombovozh, the Beryozov district, in 1983. The objects described in the paper are marked with numbers to help us to find their location on the map. The architecture of the grave constructions is described in detail. On the basis of five general morphological features eight types of grave constructions with the greatest number of graves have been established. It has been shown that the structure of the morphological features changes in the course of time. As the number of graves in the cemetery increases it gradually shifts to another place. The lay-out and cult activities of the Lombovozh cemetery have been analyzed; other forms of the cult of the deceased with the Voguls have been described as well. In the summer of 1983 the Lombovozh cemetery was fixed as a pure and vital phenomenon of pagan culture at the given phase of development.

*State Art Institute
of the Estonian SSR*

Received
Dec. 11, 1987